

Naoorlogse ontwerpmodellen revisited

Herwaardering van ruimtelijke kenmerken

Naoorlogse woonwijken roepen associaties op met repeterende bouwblokken, armoedig materiaalgebruik en verwaarloosd groen. Bovendien zijn ze het toneel van leegstands- en leefbaarheidsproblematiek. Al sinds de jaren negentig wordt gezocht naar een effectieve aanpak om deze wijken te herstructureren. Tot nu toe hecht men opvallend weinig waarde aan het behoud van de ruimtelijke kenmerken uit de naoorlogse periode. Een groeiende groep architecten en stedenbouwkundigen pleit voor een herwaardering van de wijkopzet en de architectonische ontwerp oplossingen uit de naoorlogse periode.

Tekst
Alijd van Doorn

Beeld
Sebastian van Damme

Van grootschalige vernieuwing naar microchirurgie

De discussie rondom de aanpak van naoorlogse wijken is niet nieuw. Al in de jaren negentig ontwikkelden zich hier socio-economische problemen door een groeiende migrantenstroom en het wegtrekken van de bestaande bevolking. In deze periode vond ook de bruteringsoperatie plaats waarmee de corporaties werden geprivatiseerd. Dat was het begin van de stedelijke vernieuwing. Stedenbouwkundige Wouter Veldhuis (MUST): “De woningen waren inmiddels afgeschreven, waardoor het sloop-nieuwbouwmodel voor de hand lag. In de sliptstream van de woningen werden ook de waarden van de stedenbouwkundige structuren afgeschreven.” Tijdens de stedelijke vernieuwing was het adagium om letterlijk en figuurlijk te breken met het oude. Bestaande complexen werden rücksichtslos vervangen door moderne gebouwen die in niets herinneren aan de idealen waarmee deze wijken ooit zijn gebouwd.

In 2008 bracht de economische crisis een abrupt einde aan de grootschalige herstructureringsprojecten. Versterkt door de politieke druk vond een rigoureuze omslag plaats naar beheer en onderhoud op complexniveau. Wat hetzelfde is gebleven als in de periode van de stedelijke vernieuwing, is een ogen-

schijnlijk gebrek aan respect voor de historische waarden. Vastgoedstrateg Bregit Jansen van HaagWonen wijt dit aan de beperkte budgetten. “We hechten veel waarde aan uitstraling, maar we kunnen niet alles.” De corporatie zoekt nu naar een gulden middenweg, die Jansen munt als het ‘vloeiend en zacht omgaan’ met de historische waarden van de complexen.

Ze geeft de aanpak van gevelisolatie als voorbeeld. Het aan de buitenzijde isoleren met gevelisolatie en stucpleister is de meest betaalbare op-

lossing, maar verwoest de veelal zeer subtiële architectonische detaillering. In plaats daarvan wordt nu vaak gekozen voor het toepassen van buitenisolatie met steenstrips. Jansen: “Als ik mijn architectuurhistorische hoed opzet denk ik ‘dat kan toch niet’, maar het isoleren aan de binnenzijde is gewoonweg te kostbaar.”

Een ander voorbeeld dat ze noemt is het toepassen van een kleurenwaaier die is ontwikkeld op basis van historisch kleurgebruik in Den Haag. Bij een renovatie kiest men dan niet per se

Wielewaal in Rotterdam door KAW met een horizontaal systeem van balkons

Rond de gemeenschappelijke hof staan vier losse volumes.

voor de oorspronkelijke kleur van het betreffende complex, maar wel voor een kleur die uit de Haagse historie en de betreffende bouwperiode komt. “Recent hebben we voor het vervangen van kozijnen toch voor kunststof gekozen. Welstand was niet onverdeeld positief. Maar het is bedrijfsmatig onverantwoord om leeg te lopen op de exploitatie. Ook in de toekomst moeten we voldoende inkomsten genereren om passende, betaalbare en goed onderhouden woningen aan te kunnen bieden aan mensen die daar zelf niet of moeilijk in kunnen voorzien.”

Deze verhalen zijn niet uniek voor HaagWonen. Alle corporaties worstelen met dezelfde problematiek. Geld is echter niet de enige factor die een rol speelt. Ook de naoorlogse vormtaal wordt niet door iedereen gewaardeerd.

Architect als hoeder van naoorlogse architectonische waarden

“Architecten hebben zelf hard meegewerkt aan het in diskrediet brengen van het naoorlogse gedachtegoed”, stelt Veldhuis. Volgens hem zagen de babyboomers in de stedelijke vernieuwingsdrang ook een kans om af te rekenen met hun voorgangers. Binnen de huidige beheeropgave is er aanzienlijk minder ruimte voor architectonische statements. “Toch zie je ook hier vaak dat architecten krampachtig hun eigen toevoeging willen doen, bijvoorbeeld in de vorm van modieuze luifels”, stelt Reimar von Meding, partner bij KAW architecten. Met de naoorlogse architecten deelt het bureau een fascinatie voor rationele architectuur met een hoge mate van detaillering. Von Meding hoort bij een groeiende groep architecten en stedenbouwkundigen die zoekt naar een transformatiemodel van de

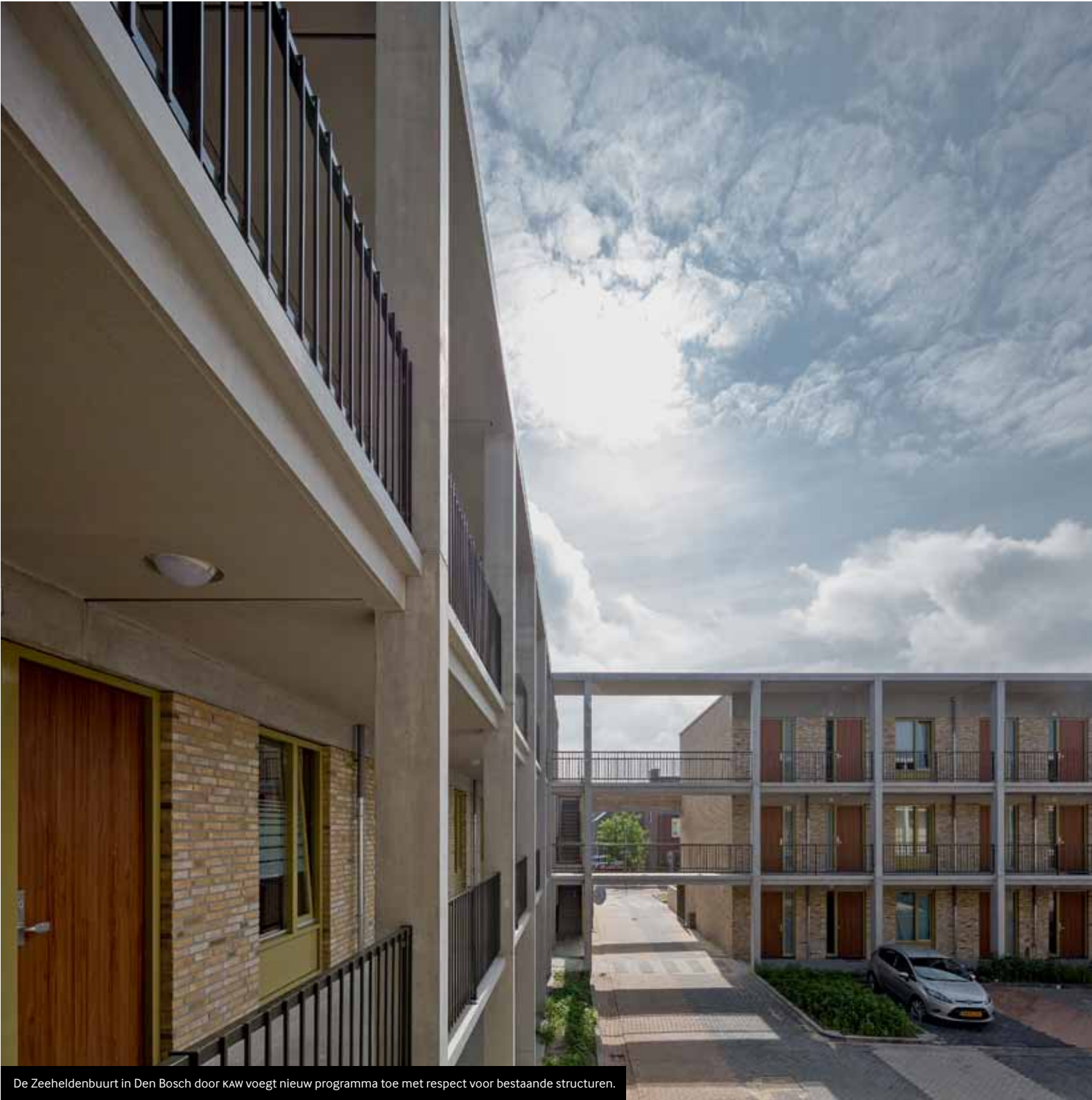
naoorlogse wijk waarbij het bestaande in ere wordt gehouden. Deze werkwijze waarbij het bestaande een belangrijk uitgangspunt is, past KAW niet alleen bij renovatieprojecten toe. Ook bij herstructurering en zelfs in uitbreidingsprojecten zoekt KAW aanknopingspunten in naoorlogse ontwerpmodellen. Voor de Zeeheldenbuurt in Den Bosch bijvoorbeeld ontwierp het bureau 150 nieuwe eengezinswoningen en een appartementencomplex. Von Meding: “We hebben eerst gekeken hoe de buurt is opgebouwd. Die maat en schaal hebben we aangehouden. In de ring hebben we de eengezinswoningen gepositioneerd. In plaats van de woningen simpelweg dertig procent groter te maken dan de bestaande, hebben we ze binnen de bestaande contouren ontworpen. Hierdoor ontstaan nieuwe typologieën, die bijzonder geschikt zijn voor starters.”

Met architectonische ingrepen die verwijzen naar de vormtaal van de omringende bebouwing, zoals de schoorstenen en de gevelritmiek met grote ramen, gaan de nieuwbouwwoningen bijna onzichtbaar op in hun omgeving. Het appartementencomplex in het centrum van de wijk verwijst naar de Bossche School, waardoor het toch een couleur locale krijgt. Van oudsher leven mensen hier aan de buitenzijde. Daarom koos KAW voor een oriëntatie van de balkons aan de buiten- in plaats van de binnenzijde. De balkons hebben ook architectonisch betekenis als schaalement in relatie tot de oorspronkelijke laagbouw op deze plek. In het ontwerp voor de uitbreiding van de naoorlogse wijk Wielewaal in Rotterdam maakt KAW gebruik van een aantal thema’s uit de naoorlogse woningbouw. Binnen de gegeven stempelvorm is een structuur opgezet uit vier

Complex 40, Overtoomse Veld in Amsterdam

“We zijn gaan kijken wat er al was. Zo kwamen we erachter dat er eigenlijk een heel mooi patroon in de kozijnen zat. Ook de plattegronden waren met 85 vierkante meter met een balkon fantastisch. Zie dat nog maar eens te vinden in de sociale woningbouw. Het enige dat we hebben gedaan, is de oorspronkelijke kozijnen en kleurstellingen teruggebracht. De balkons zijn in de bestaande vormtaal, detaillering en aansluiting ontworpen.” Reimar von Meding

De Zeeheldenbuurt in Den Bosch door KAW voegt nieuw programma toe met respect voor bestaande structuren.

Complex 40, Overtoomse Veld in Amsterdam

“De ontsluiting op de begane grond is wel onder handen genomen. De portieken zijn aangepast. De bergingsdeuren zijn met de entree samengevoegd, waardoor je in plaats van heel veel verschillende entrees een overzichtelijke situatie krijgt. De relatie met de binnenhoven is verbeterd door de buitenranden van de hoven te formaliseren en de beganegrondwoningen zo te organiseren dat ze openslaande deuren naar buiten hebben.” Reimar von Meding

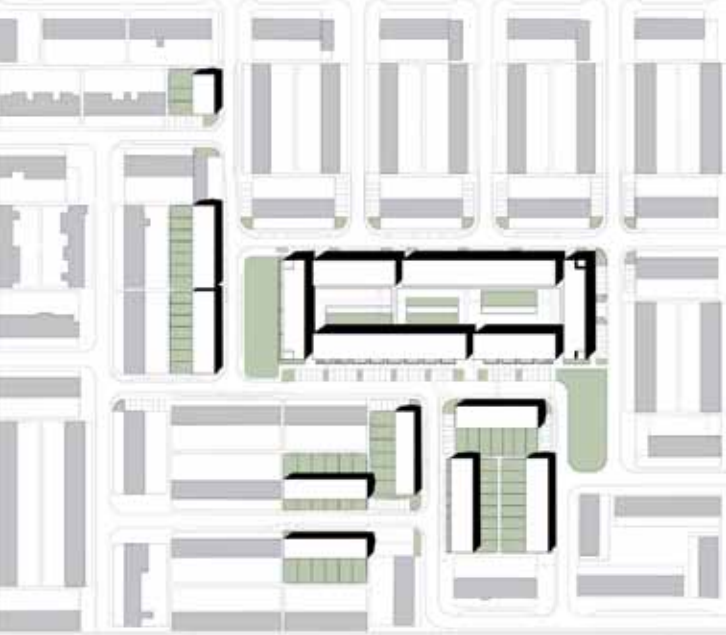

losse volumes rondom een gemeenschappelijke hof. In de vormtaal van de gevel is een horizontaal systeem van balkons die zijn ingevuld met penanten. De galerij leunt op de penanten, zoals je ook in veel jaren vijftig woningen in Pendrecht tegenkomt. Door de gedeeltelijke afscherming van de galerij ontstaat een kwalitatieve buitenruimte in plaats van een onaangename verkeersroute. Een ander klassiek naoorlogs thema is het toepassen van gevelkunst, in de vorm van ingemetselde projectie van een Wielewaal. Volgens Von Meding is het bij deze projecten steeds een zoektocht naar een balans tussen het bestaande en het nieuwe. “Je kunt een nieuwe typologie niet oplossen met oude vormen.” Dat wil vervolgens niet zeggen dat toevoegingen van een andere planeet komen. Door voort te bouwen op naoorlogse ontwerpthema’s, vindt Von Meding aansluiting bij de bestaande stedenbouw én het bestaande gebruik. Toch ligt in het gebruik van naoorlogse vormtaal niet de essentie van zijn ontwerphouding. Von Meding: “De naoorlogse woningbouw komt niet voort vanuit een vormtaal, maar vanuit een programma. Het is vooral de houding van het ontdekken van patronen in het gebruik en het van daaruit ontwikkelen van een vorm waarvan ik denk dat we die als architecten opnieuw moeten omarmen.”

De rol van de architect

Dat er geen geld is voor het realiseren van dit soort kwaliteiten, noemt Von Meding een schijn discussie. “Wij realiseren dit soort projecten binnen de budgetten voor sociale huur.” Volgens Von Meding lukt dit alleen als je hier als architect het voortouw in neemt. Het leidt in zijn ervaring zelden tot meerwaarde om aannemers vroeg in het proces te betrekken. In de Zeeheldenbuurt is een traditioneel proces gevolgd en kon alles gebouwd worden zoals het was bedacht.

“Als je verstand hebt van woningbouw en rationeel ontwerpt, hoeven de architectonische grondbeginselen helemaal niet ter discussie te staan. Als je duidelijk vertelt wat je wilt hebben, vinden de meeste aannemers dat prima”, zegt Von Meding. Ook Veldhuis vindt het naar voor schuiven van de aannemer in het proces een kwalijke zaak, omdat hij in die rol te veel vrijheid krijgt. Volgens hem kunnen we uit de naoorlogse periode inspiratie putten voor wat betreft de samenwerking met de industrie om snel stevig en duurzaam te bouwen. Dat gaat over de manier waarop destijds de techniek in bouwsystemen werd geïntegreerd, maar ook over het stroomlijnen van de keten. Bij HaagWonen lopen de eerste pilotprojecten waarbij de aannemer een deel van het ontwerptraject voor zijn rekening neemt. Bregit Jansen ziet hier wel een spanningsveld: “Je kunt niet tegen een aannemer zeggen dat hij rekening moet houden met cultuurhistorische waarden. Je moet veel concreter zijn, bijvoorbeeld dat de originele raamindeling en detaillering zo veel mogelijk moet worden aangehouden. Maar om te bepalen welke historische elementen cruciaal zijn is kennis en kunde en onderzoek nodig. En daar is vaak geen geld voor.” Het betrekken van de architect in een traditioneel proces lijkt wat dat betreft een logische keuze. Volgens Von Meding zijn architecten bij uitstek in staat om historische en architectonische analyses uit te voeren, maatschappelijke patronen te ontdekken en van daaruit ontwerprichtingen te bepalen. Ook in het proces kunnen architecten volgens Von Meding een belangrijke rol vervullen: “We zijn geen opbouwwerkers, maar we doen veel onderzoek aan de voorkant, zodat we een gevoel krijgen voor wat gaande is.” Willen architecten deze rol pakken, dan moet volgens Von Meding wel een imagoverandering plaats vinden. Het algemene

beeld dat architecten alleen het esthetische deel verzorgen, werkt volgens hem tegen om deze rol uit te voeren. “Nog erger is dat architecten dit beeld zelf in stand houden”, zegt hij.

Actualiteit van de naoorlogse modellen

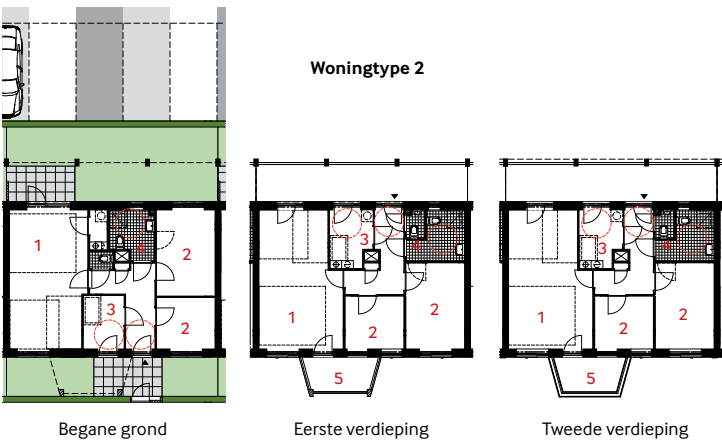
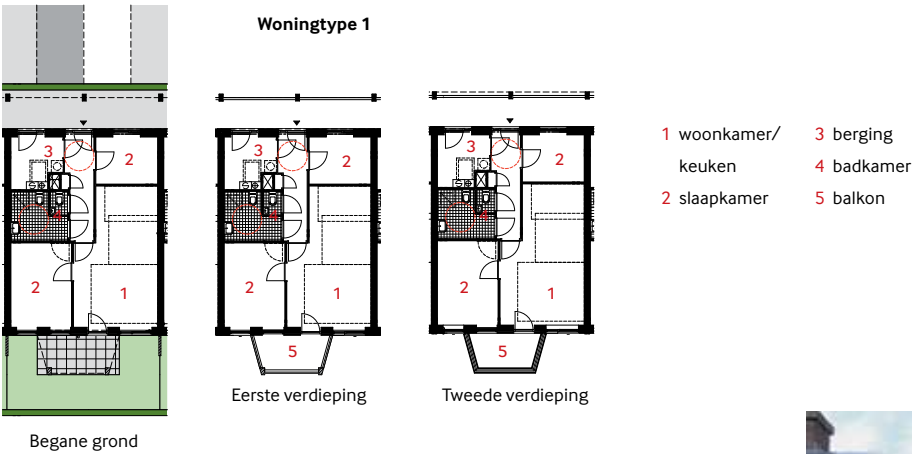
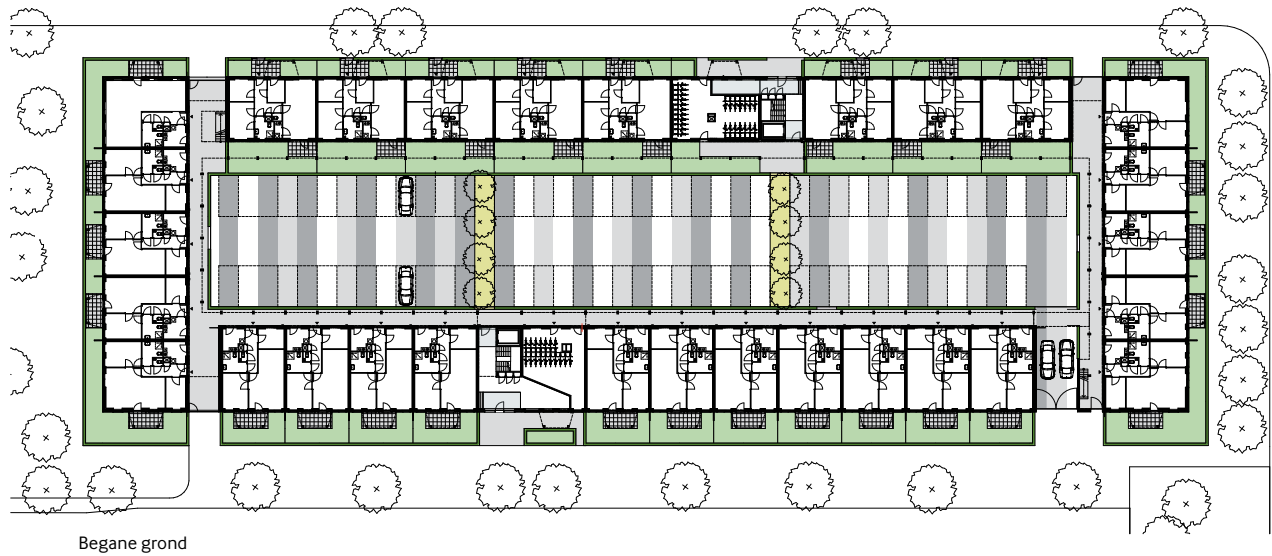
Het is één ding om bij herstructurering van naoorlogse wijken rekening te houden met de bestaande kwaliteiten uit de omgeving. Een vervolgvraag is of de naoorlogse structuren an sich actueel zijn. Volgens Von Meding en Veldhuis is dat het geval. Von Meding: “Ook nu speelt een discussie over betaalbaarheid, beschikbaarheid en het recht van mensen om in de stad kwalitatief te wonen. De principiële route van de naoorlogse architecten biedt hiervoor aanknopingspunten.” Veldhuis vindt dat de opzet van de naoorlogse wijk als geheel herwaardering verdient. Het valt hem op dat corporaties onzeker zijn over de kwaliteit van de naoorlogse wijken. Volgens hem is dat niet nodig. “De ruimte vormt een luxe uit die tijd en krijg je nu niet meer

voor elkaar.” Met zestig tot zeventig procent uitgeefbare grond noemt hij de stad van nu armoedig. Wat we volgens Veldhuis kunnen leren van de naoorlogse stedenbouw, is het geloof in het collectief. “Alles is ontworpen in sequenties van privé naar openbaar. Zo ontstaat ruimte waar gemeenschap wordt ontwikkeld.” De behoefte aan dit soort plekken is in zijn ogen actueel, getuige de opkomst van de cpo’s. Veldhuis merkt op dat naoorlogse wijken de enige stedenbouwkundige structuren zijn die grote ruimtevragers kunnen accommoderen, bijvoorbeeld als het gaat om klimaatadaptatie. Veldhuis denkt dan ook dat naoorlogse wijken, zeker wanneer ze goed op de binnenstad zijn aangesloten, de potentie hebben om te transformeren tot aantrekkelijke stedelijke woonmilieus voor nieuwe stedelingen en starters die op zoek zijn naar goede, betaalbare woningen en ruimte voor het collectief. De naoorlogse structuren blijken ook nog eens heel adaptief voor nieuwe woonvormen. De Klusflat aan de Amsterdamse Klarenstraat noemt

Klusflat Amsterdam

Een voorbeeld van de bouwkundige en programmatische adaptiviteit van de naoorlogse woonwijk is de collectieve Klusflat in Slotervaart door Van Schagen met Slokker bouw. Hier zie je hoeveel je kunt met de casco's die het tunnelen uit de naoorlogse periode hebben opgeleverd. Door de combinatie van een gunstige ligging, scherpe prijs en geboden vrijheid woont er nu een doelgroep in Slotervaart, die er anders niet snel was gaan wonen.

De oriëntatie van de balkons is aan de buitenzijde. Ze worden ook ingezet als schaalement in relatie tot de laagbouw.

Eengezinswoningen in de Zeesheldenbuurt

hij een goed voorbeeld van de manier waarop de naoorlogse wijk moderne woonprogramma's kan accommoderen.

Andere visie

Rijksbouwmeester Floris Alkemade heeft een nadrukkelijk andere visie. Zijn observatie is dat de woonwijken uit de naoorlogse periode alle gebouwd zijn op basis van een achterhaalde logica. Het gezin als hoeksteen van de samenleving is vervangen door een demografie waarbij meer dan veertig procent alleenstaand is, de geboortegolf heeft plaatsgemaakt voor vergrijzing en de middenklasse maakt plaats voor een scherpe tweedeling in de samenleving. Deze ontwikkelingen veroorzaken vol-

gens Alkemade in de naoorlogse wijken grote problemen. Vereenzaming bij ouderen is er daar een van. De fysieke omgeving heeft hier direct invloed op. Alkemade: "De organisatie van het publieke domein is heel bepalend voor het gedrag van ouderen. Fysieke barrières zoals een te hoge stoeprand kunnen al aanleiding zijn om binnen te blijven." De levensverwachting in dit soort wijken ligt tot wel negen jaar lager dan in andere wijken. Volgens Alkemade is dit een symptoom dat de vorm van de naoorlogse wijk niet meer in staat is om de te maatschappelijke behoefte van nu te accommoderen. Hij stelt dat we tot nu toe te voorzichtig zijn geweest met fysieke ingrepen in

naoorlogse wijken. "Er is meer vrijheid, radicaliteit en lef nodig om tot een wezenlijke vernieuwing te komen", stelt Alkemade. Bovendien was de aanpak in het verleden te veel gericht op gebouwniveau. De prijsvraag die de Rijksbouwmeester later dit jaar uitschrijft voor het ontwikkelen van nieuwe leefomgevingen met een nadruk op zorg, is daarom wat hem betreft ook expliciet een stedenbouwkundige opgave. In zijn ideaalbeeld voeg je aan de bestaande structuren een nieuwe laag met andere karakteristieken toe. Alkemade: "Doorbouwen op de oorspronkelijke ambities met andere vormen kan spannend zijn. Juist het toevoegen van nieuwe lagen maakt

ook onze binnensteden interessant." Een voorbeeld van hoe hij daar zelf mee omgaat is het opslaggebouw aan de Boulevard MacDonald in Parijs. Het bestaande gebouw bleef behouden. Door een bewerking van de gevels, het toevoegen van een aantal bouwlagen en door zelfs een heel nieuw plein uit het enorme gebouw te hakken, ontstaat een totaal nieuwe context. "Het mooie van deze benadering is dat zaken die slecht functioneren door gerichte ingrepen zelfs binnen dezelfde vorm een totaal andere betekenis en waarde krijgen. Dat is ook een vorm van duurzaamheid en respect voor eerdere idealen. We moeten radicaal durven zijn", aldus Floris Alkemade.